

В.М. СТЕПАНЧУК¹, Ж.М. МАТВІЙШИНА², С.М. РИЖОВ³, С.П. КАРМАЗИНЕНКО²

¹ Інститут археології Національної академії наук України
пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна

² Інститут географії Національної академії наук України
вул. Володимирська, 44, Київ, 01034, Україна

³ Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна

ПОЧАТКОВЕ ЗАСЕЛЕННЯ І ПОДАЛЬШЕ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДАВНЬОЮ ЛЮДИНОЮ: СИНТЕЗ АРХЕОЛОГІЧНИХ І ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНИХ ДАНИХ

Висвітлено головні соціокультурні й палеокліматичні аспекти перших етапів залюднення та подальшого освоєння території України в палеоліті. Підкреслено перспективність і ефективність співпраці археологів та палеогеографів у вивченні ранньої доісторії країни. Особливу увагу приділено конкретним проявам взаємодії природного середовища та первісного суспільства на різних часових зрізах.

Ключові слова: палеоліт, палеосередовище, палеогеографічні реконструкції, культурні адаптації та поведінкові стратегії, динаміка культурного розвитку.

ВСТУП

Головним завданням досліджень палеоліту України є реконструкції способу життя давніх суспільств в умовах минулих екологічних обстановок. Проте є істотні труднощі в реконструкціях господарського укладу і соціальної організації, оскільки досліджувані палеолітичні суспільства, так само як і умови їх існування, не мають прямих аналогів у сучасності. Отже, якомога об'єктивніші й детальніші реконструкції різних аспектів буття давніх колективів, у тому числі й палеогеографічних обстановок минулого, є вельми важливими для палеолітознавства. Реконструкції довілля актуальні і власне для палеогеографії, і в цьому разі археологічні дані виступають додатковим, іноді суттєво важливим, джерелом для адекватного

відтворення природного середовища та спрямованості його змін.

В окресленому взаємодоповненні даних палеогеографії й археології вбачається один із перспективних шляхів підвищення ефективності досліджень у галузі вивчення доісторії країни. Комплексність і багатоаспектність досліджень, безперечно, робить їх інформативнішими й об'єктивнішими. Ця закономірність справджується і стосовно інтегрування археологічних і природничо-наукових досліджень у вивченні четвертинного періоду. Історія взаємовідносин між природою і людиною може актуалізуватися також у кращому розумінні, а можливо, й у вирішенні сучасних екологічних проблем.

Досвід, набутий у процесі багаторічної спільної польової та лабораторної роботи палеогеографів і палеолітознавців на низці палеолітичних пам'яток різного часу, розташованих у різних куточках України, переконує, що така співпраця є стимулювальною і плід-

ною для обох галузей. Результатом співробітництва стало отримання важливих даних щодо еволюції ґрунтів і ґрунтового покриву, регіональних і фаціальних закономірностей ґрунтоутворення у зв'язку з просторово-часовою мінливістю навколишнього середовища, динамікою ґрунтових властивостей і процесів, реконструкцій природно-кліматичних умов проживання давньої людини, стратиграфічних умов залягання культурних шарів і часу їх формування, впливу природних умов на господарську діяльність і розселення давньої людини, соціально-історичних реконструкцій з використанням даних і методів археології, палеогеографії, ґрунтознавства та суміжних наук.

Об'єктами спільних археологічних і палеогеографічних (палеопедологічних) досліджень стали пам'ятки на Дніпрі, в Криму, на Закарпатті, Хмельниччині та Кіровоградщині. Вивчення цих пам'яток навряд чи можна вважати остаточно завершеними як в археологічному, так і в природничому сенсі. Проте вже сьогодні зрозуміло, що більшість із них безпосередньо стосується найбільш дискусійних, ключових проблем дослідження палеоліту в країні і подальше їх вивчення додасть багато нового для реконструкцій найдавніших етапів її історії. Зокрема, з'явилися нові дані з таких гостроактуальних проблем, як час, напрямки й обставини початкового заселення території країни; закономірності освоєння території сучасної України в середньому палеоліті; час і обставини зміни неандертальського населення анатомічно сучасними людьми. Істотно розширено базу даних щодо вивчення проблеми взаємозв'язку екологічних, соціальних і культурних аспектів палеолітичного суспільства.

ДОІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЗАГАЛЬНОГЕОГРАФІЧНОМУ, ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНОМУ ТА ПОВЕДІНКОВОМУ КОНТЕКСТАХ

Географічне положення України й особливості її орографії природним чином зумовлюють статус цього регіону як коридору заселення між Близьким Сходом, Азією та

Європою. Його можна визначити і як певного роду «мутаційну зону», в якій стикалися і трансформувалися різнонапрявлені вектори поширення давніх колективів і культурних традицій.

Україна займає значний південно-східний сегмент Східноєвропейської рівнини, що простягається на схід від Карпат. Освоєння рівнинних просторів у палеолітичний час обмежувалося багатьма чинниками, серед яких найсуттєвішими є значніша континентальність клімату, а отже, і більша розпорошеність біологічних ресурсів, спорадичність виходів кам'яної сировини та відсутність природних сховищ. Усі ці екологічні «мінуси» давньому населенню доводилося компенсувати за допомогою вдосконалення наявних чи впровадження нових культурних адаптацій та поведінкових стратегій. Слід зауважити, що напруження первісним населенням різних варіантів культурних адаптацій відбувалося в процесі освоєння відкритих рівнинних просторів і в умовах численних та швидкоплинних палеоекологічних перебудов середнього і верхнього плейстоцену.

Буття первісного населення практично з усіх поглядів залежало від характеристик середовища, в якому воно проживало. Ця залежність була визначальною, безпосередньою і досить жорсткою. Стабільність життя (та й воно саме) була функцією різних аспектів природного оточення: рельєфу, клімату, рослинності, обводненості, доступності їжі, сховищ, каменю для виробів тощо.

Пізніше ця залежність поступово зменшувалася, долалася розвитком технічних засобів і різних адаптаційних стратегій. Однак вона, безумовно, зберігалася й у наступні періоди палеоліту: середній, що асоціюється з неандертальцями, і навіть верхній, що характеризується поширенням анатомічно сучасної людини. Визначальну роль довкілля в житті давньої людини було подолано лише в час максимуму останнього льодовиків'я, близько 20 тис. років тому.

Установлено, що для раннього, нижньопалеолітичного, часу для Східної Європи характернішим було тяжіння стоянок до

Стратиграфічна послідовність	Температура		OIS (KIS) колонка v28-238	OIS (KIS) хронологія тис. років тому	Альпійська схема	Схема М.Ф. Веклича стратиграфічні горизонти	Схема Н.П. Герасименко стратиграфічні горизонти	Палеолітичні стоянки		Археологічна періодизація	Фізичні типи людності
	Холод	Тепло						Відомі	Невідомі		
Голоцен			1	0 – 10	Поствюрм	Голоценовий	Голоценовий				
Плейстоцен	Верхній		2	10 – 24	Вюрм IV Вюрм III	Причорно-морський	Причорноморський Дофіновський Бузький			Верхній палеоліт	Кроманьйонці
			3	24 – 57	Вюрм II	Дофіновський Бузький	Витачівський			Середній палеоліт пізній етап	Неандертальці
			4	57 – 71	Вюрм I	Витачівський	Удайський				
			5a	71 – 83		Удайський	Прилуцький				
			5c	92 – 103		Прилуцький	Тясминський Кайдацький				
			5d	103 – 115							
			5e	115 – 127	Рис – вюрм						
		Середній		6	127 – 186	Рис II	Тясминський	Дніпровський			Середній палеоліт ранній етап
			7	186 – 242	Рис I–II	Кайдацький	Потягайлівський				
			8	242 – 301	Рис I	Дніпровський	Орельський				
			9	301 – 334	Міндель – рис	Завадівський	Завадівський				
			10	334 – 364							
	Нижній		11	364 – 427						Нижній палеоліт	Еректоїдні форми
			12	427 – 478	Міндель II	Тилігульський	Тилігульський				
			13	478 – 528	Міндель I–II	Лубенський	Лубенський				
			14	528 – 659	Міндель I	Сульський		Сульський			
		15									
		16									
	17–19	659 – 787	Гюнц–міндель	Мартоносський	Мартоносський						
	20–23	800 – 900	Гюнц	Приазовський Широкинський	Приазовський Широкинський						
Еоплейстоцен		24–31 32–38	900 – 1300 1300 – 1800	Дунай–гюнц дунай	Іллічівський Крижанівський	Іллічівський Крижанівський					

Рис. 1. Палеогеографічна (стратиграфічна) і археологічна періодизація [1–4]

морського узбережжя та передгір'їв. Надалі, в середньопалеолітичний час, найбільшу привабливість для населення, як це з'ясується за матеріалами пам'яток України, мали ділянки розчленованого мозаїчного ландшафту передгір'їв, височин і долин великих річок, в яких поєднувалися біологічні, мінеральні та водні ресурси. Початкові етапи верхнього палеоліту, практично аж до часу максимуму останнього зледеніння, характеризувалися принципово схожими стратегіями освоєння території, принаймні, якщо йдеться про українські пам'ятки. Отже, слід очікувати, що впродовж більшої частини палеоліту в межах сучасної України потенційно найпривабливішими для освоєння мисливцями-збирачами були Закарпаття, Крим та зона Східного Причорномор'я.

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Витоки історії країни, початкове залюднення її території пов'язані з періодом нижнього палеоліту і віддалені від сучасності на багато десятків і сотень тисячоліть (рис. 1). Лише поодинокі та кількісно нечисленні групи людей потрапляли на рівнинні простори на схід від Карпатської дуги.

Ця проблематика напряму стосується рухів древнього населення з Африканського континенту, які були тісно пов'язані з міграціями представників великої фауни. Отже, заселення Євразії, найімовірніше, відбувалося сухопутним шляхом, через Аравійський півострів, і цілком справедливо вважають, що один з основних напрямів початкового проникнення древніх гомінід як до Європи, так і до Азії пролягав через Близький Схід. Щоправда, є чимало прибічників ідеї початкового проникнення древніх гомінід до Європи через Гібралтар або Сицилію, тобто початкове розселення *Homo erectus* чи *Homo heidelbergensis* не пов'язують жорстко ані з міграціями великих тварин, ані з сухопутними шляхами. Зазначимо принагідно, що ймовірність тих самих шляхів і напрямів розселення енергійно дискутується і для пізнішої важливої в історії людства події, а

Рис. 2. Напрями початкового заселення території України

саме — для двох етапів масового виходу з Африканського континенту анатомічно сучасної людини (рис. 2).

Початковий етап заселення території сучасної України вивчено ще недостатньо. До недавня чи не єдиний приклад достовірної стратифікованої пам'ятки початкового періоду кам'яної доби становили сліди перебувань нижньопалеолітичної людини в Королеву на Закарпатті [5]. Проте слід узяти до уваги, що Королеве в географічному сенсі належить до Центральної Європи. Що ж стосується східноєвропейського сегменту, то лише останнім часом, зокрема в результаті робіт авторів у басейні Південного Бугу, з'явилися нові стратифіковані матеріали, які проливають світло на найраніші етапи освоєння в палеоліті півдня Східноєвропейської рівнини. На схід від Карпат стратифіковані знахідки нижньопалеолітичного часу наразі відомі у двох пунктах: Маслового на Кіровоградщині та Меджибожі на Хмельниччині. Обидва пункти датуються приблизно одним часом — ранніми фазами передостаннього міжльодовиків'я, близько 350–400 тис. років тому. Однак якщо для Маслового йдеться лише про кілька кам'яних виробів, знайдених у давніх відкладах, знахідки з Меджибожа є порівняно численними, а супровідні природничо-наукові дані як

для пам'яток нижнього палеоліту України є надзвичайно багатими й різноплановими. Наразі Меджибіж – єдине відоме в Україні місцезнаходження середньоплейстоценового віку, де кам'яні вироби та фауністичні рештки з ознаками трансформування людиною знайдено у стратиграфічних умовах та в супроводі повного спектра багатих біо-стратиграфічних свідоцтв [6]. В археологічному сенсі матеріали Меджибожа найбільш адекватно можна визначити як належні до найдавнішої технологічної моделі – олдovanської, або відщепово-нуклеусної. Це дає можливість оцінювати Меджибіж як місцезнаходження, яке є потенційно дуже важливим для подальших досліджень ранніх етапів освоєння рівнинних просторів на схід від Карпат на початку середнього плейстоцену, близько 400 тис. років тому.

Загалом наявні дані свідчать про те, що заселення території в нижньому палеоліті мало характер множинного піонерного освоєння ареалів з багатими ресурсами невеликими групами з протяжними хронологічними лакунами між окремими епізодами заселення. Мова не може йти про тривале безперервне заселення і, таким чином, про спадковість населення і культурних традицій.

ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Нижньопалеолітичний етап доісторії України, очевидно, був пов'язаний з певними еректоїдними предковими формами. Кінець етапу, а також початок середнього палеоліту, ймовірно, було відзначено поширенням гейдельберзької людини. Втім, оскільки знахідки кісткових решток цього часу в країні не відомі, це є припущенням, висловленим на підставі екстраполяції даних з інших територій [7]. Пізніші середньопалеолітичні пам'ятки України асоціюються вже з неандертальським населенням. Рештки неандертальців виявлено на кількох стоянках того часу, переважно кримських. Неандертальські поселення зосереджуються в географічно досить чітко лімітованих регіонах: на Закар-

патті, в Подністров'ї, порожистій частині Дніпра, на Донбасі та в Криму [4]. Закономірності такого просторового розподілу можна пояснити географічною обмеженістю доступних і передбачуваних біологічних та мінеральних ресурсів. Так, поширення найбільш надійних і стабільних джерел сировини для виготовлення знарядь – корінних виходів кременю – практично збігається з локалізацією середньопалеолітичних пам'яток.

До одного з ареалів, що донедавна лишався білою плямою в палеолітознавстві, належить басейн р. Південний Буг. Проте, безумовно, цей регіон був перспективним для заселення в середньому палеоліті завдяки наявності мінеральних ресурсів у первинному і вторинному заляганні, багатим водним ресурсам та особливостям рельєфу. Про можливість відкриття стратифікованих пам'яток сигналізували, зокрема, й численні поверхневі знахідки. Останнім часом у басейні Південного Бугу автори виявили низку стратифікованих різночасових середньопалеолітичних пам'яток [8–13]. Отримані дані, серед іншого, дають змогу аргументовано стверджувати про присутність тут населення принаймні в тепліші проміжки часу між 130–30 тис. років тому.

Ритмічні кліматичні зміни плейстоцену супроводжувалися багаторазовими ландшафтно-кліматичними перебудовами і пов'язаними з ними змінами ресурсної бази. Множинний характер ландшафтно-кліматичних змін зумовлював ритмічність і повторюваність заселень і наступних запустінь ареалів у рамках *пульсуючої ареальної* моделі заселення [4] (рис. 3). Дані про поширення пам'яток у часі й просторі повністю відповідають такій моделі. Найбільш стабільно освоєними були регіони гір і височин з багатими та передбачуваними ресурсами на півдні й заході країни. Регіони Криму та Подністров'я могли виступати центрами повторного заселення інших територій в умовах демографічного зростання і, навпаки, слугувати рефугіумами в разі скорочення населення. Для більшого відтинку середнього

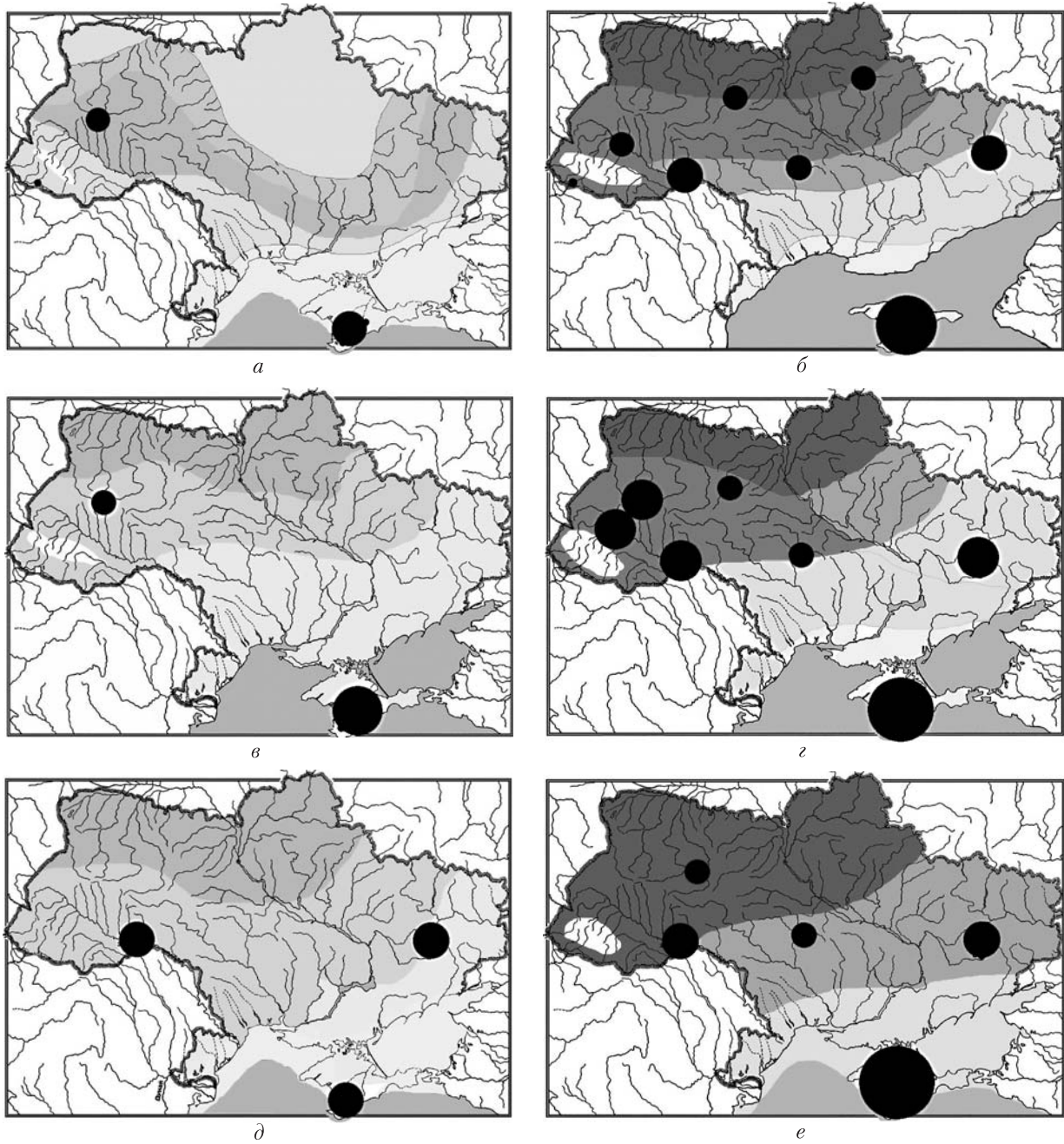

Рис. 3. Пульсації (●) холод-тепло. Кількість освоєних неандертальцями ареалів і щільність їх заселення зменшується в холодні (а – KIS 6 (dn): 186–127 тис. років тому; в – KIS 5d (ts): 115–103 тис. років тому; д – KIS 4 (ud): 71–57 тис. років тому) і навпаки, зростає у теплі (б – KIS 5e (kd): 127–115 тис. років тому; г – KIS 5c-a (pl): 103–71 тис. років тому; е – KIS 3 (vt): 57–24 тис. років тому) проміжки часу

палеоліту не можна говорити про постійне освоєння території України. Імовірнішим уявляється сценарій численних припливів і відтоків населення, що підтверджується археологічними даними. Тривалу присутність населення і, отже, його можливу культурно-генетичну наступність у межах стабільно освоєних ареалів можна припускати тільки для пізнього етапу середнього палеоліту.

ЗМІНА НЕАНДЕРТАЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ АНАТОМІЧНО СУЧАСНИМИ ЛЮДЬМИ

Як свідчать археологічні джерела, суспільство пізніх неандертальців, між 40–30 тис. років тому, мало ефективні технології, було стабільним і цілком життєздатним. Спеціальні порівняння застосовуваних технологій і стратегій життєзабезпечення колективів ранніх сучасних людей і неандертальців засвідчують, користуючись сучасним терміном, повну конкурентноспроможність *Homo neanderthalensis*.

Разом з тим на останньому етапі середнього палеоліту ареали, заселені неандертальцями, постійно скорочувалися, натомість усе ширші території заселяли групи *Homo sapiens*. Запропоновано широкий спектр пояснень такого перебігу подій — від дії природних чинників до фізичного знищення тубільного населення, проте загальноприйнятої думки немає. Одну з причин успішного поширення *Homo sapiens* і верхньопалеолітичної культури вбачають у нездатності неандертальців пристосуватися до погіршення екологічних умов кінця плейстоцену [14]. Проте вивчення характеристик довкілля стоянок неандертальців у діахронному плані не дає ніяких підстав вважати, що це населення не було в змозі адаптуватися до змін природного оточення [15]. Найпарадоксальніше пояснення, що принципово узгоджує природничі, археологічні, антропологічні та генетичні дані, полягає у припущенні мирного характеру контактів місцевого і прийшого населення. Слід наголосити, що дані українських пам'яток цілком узгоджуються з таким сценарієм.

Хронологічно найпізніше неандертальське населення зосередилося в Криму. Зокрема, сліди його перебування фіксуються на деяких пам'ятках поблизу Білогорська [16]. Так, під час робіт на Заскельній VI (Колосовській) автори виявили рештки неандертальської стоянки, датованої 24–25 тис. років тому. Уявлення про те, що Крим був одним із останніх притулків європейських неандертальців, не викликає сумнівів, дискутуються лише дати найпізніших свідочтв їхнього перебування. Інший відомий приклад дуже пізнього проживання *Homo neanderthalensis* досліджено на території Піренейського півострова. Відомі середньопалеолітичні пам'ятки, вік яких зіставний з віком Заскельної VI, зокрема в районі Гібралтару.

ПРОБЛЕМА СПІВІСНУВАННЯ ДВОХ ТИПІВ НАСЕЛЕННЯ

Разом з тим в Україні відомі синхронні, навіть дещо давніші стоянки верхнього палеоліту, які пов'язують з анатомічно сучасною людиною. Загалом період зміни неандертальського населення анатомічно сучасною людиною тривав на території України, за останніми даними, близько 10 тис. років. В археологічному сенсі він характеризувався співіснуванням середньопалеолітичних та автентично верхньопалеолітичних культурних традицій (рис. 4). Слід наголосити, що середній палеоліт здебільшого є місцевим, «тубільним», а ось верхній палеоліт — безумовно, прийшлим. Простежується ще один, надзвичайно своєрідний варіант культурної традиції, що ввібрала в себе риси і неандертальської культури, і культури прийшлих людей сучасного вигляду. Такі симбіотичні явища зафіксовано в Україні в кількох стоянках, зокрема на Мірі під Запоріжжям, де авторський колектив проводив кількарічні дослідження.

Симбіотичний верхній палеоліт свідчить про певні контакти між культурно та фізично відмінними типами населення. Особливо важливими для розуміння того, що саме, коли саме і в який спосіб відбувалося в період зміни населення, є найпізніші неандертальські стоянки середнього палеоліту в

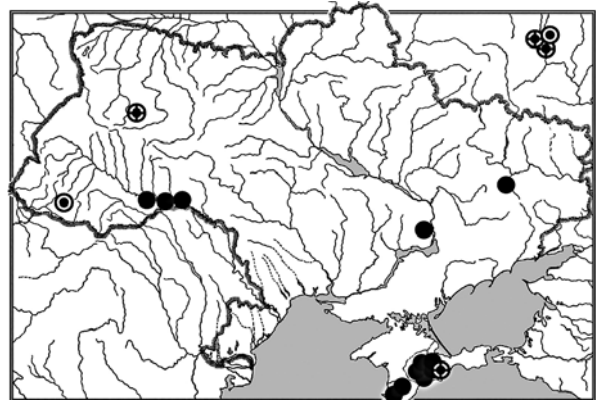
Криму і так звані симбіотичні пам'ятки періоду раннього верхнього палеоліту. Заскельна VI (Колосовська) в Криму і Міра у Подніпров'ї є класичними прикладами таких пам'яток і надзвичайно багаті на різноманітні джерела для дослідження соціокультурних і палеогеографічних обставин переходу від середнього до верхнього палеоліту.

ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА АДАПТАЦІЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ЗМІН ДОВКІЛЛЯ

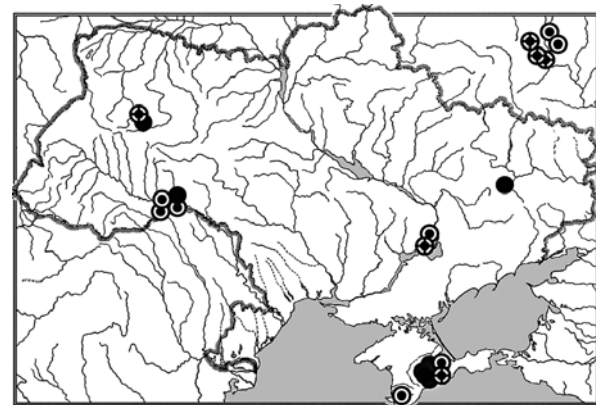
Землі сучасної України займають значний південно-східний сегмент Східноєвропейської рівнини. Тут спостерігаються різні ландшафти, від гірських до рівнинних (загальний тренд кліматичних змін у плейстоцені можна простежити за даними таблиці) [2, 17–28]. Перепонами для освоєння рівнинних просторів у палеолітичний час виступало багато чинників, серед яких найвагомішим були більш суворі континентальні кліматичні умови, розосередженість різноманітних біоресурсів, переривчастість знаходжень кам'яної сировини, відносна відсутність (крім гірських територій) природних сховищ. Певні труднощі були і в освоєнні гірських ареалів.

Археологічні й природничі дані, добути на стоянках різного географічного положення та різної хронологічної належності, дають змогу системно досліджувати ці питання в діахронному і синхронному планах, на різних зрізах розвитку матеріальної культури і технічної бази, для антропологічно різного населення, в різних палеокліматичних і ландшафтних умовах. Один із таких зрізів пов'язаний з переходом до верхнього палеоліту, коли в Україні співіснувало середньо- і верхньопалеолітичне населення, причому обидва демонструють близькі стратегії освоєння рівнинних просторів, хоча й різні культурні адаптації.

У період між 40–32 тис. років тому співіснуючі верхньо- і середньопалеолітичні групи населяли одні й ті самі біозони (степ та мозаїчні передгір'я) і ландшафти (височини й низькі гори) крайнього півдня країни. Ці

а

б

Рис. 4. Співіснування двох типів населення. Основні палеолітичні пам'ятки: C^{14} 40–32 тис. років (а); C^{14} 32–27 тис. років (б); ● – середній палеоліт, ⊕ – симбіотичний, ⊙ – автентичний верхній палеоліт

території характеризувалися багатством якісної кам'яної сировини та відносно більшою продуктивністю і стабільністю біоресурсів. Такий самий спосіб освоєння території притаманний і наступному хронологічному періоду між 32–28 тис. років тому. Середньопалеолітичні, автентичні верхньопалеолітичні оріньякські та симбіотичні верхньопалеолітичні поселення географічно збігаються в цей період, а ось гравет, навпаки, демонструє певну просторову локалізованість. Для цього періоду зафіксовано перші ознаки прогресуючого освоєння відкритих ландшафтів з менш передбачуваними біоресурсами й відсутністю корінних виходів крем'яної сировини.

Реконструйовані показники клімату для окремих етапів плейстоцену України

Індекс горизонту	Середньомісячна температура, °С		Середньорічна температура °С	Річна кількість опадів, мм	Клімат
	січня	липня			
sh	0...+12 +1...+3	+20...+21 +22...+24	+8...+10 +10...+11	650–750 550–650	Помірно теплий вологий, близький до субтропічного, на півдні близький до аридного
pr	–11...–12	+15...+16	–	400–500	Холодний, близький до перигляціального, на півдні м'якший
mr	0...+1 +1...+2	+21...+22 +22...+23	+9...+10	800–1000 650–750 до 480–680	Помірно теплий, перехідний до субтропічного, близький до субтропічного
sl	–1...–2	+20...+21 +21...+22	–	700–900 550–650	Помірний холодний Помірно холодний, близький до аридного
lb	–1...–2 –1...+1	+20...+21 +21...+22	–	lb _{b2} 700–900 lb _{b1} 800–900 lb _{b2} 550–650 lb _{b1} 700–900	Помірно теплий, теплий, перехідний до субтропічного
tl	–16	+10	–	250–300	Перигляціальний, помірний сухий
zv	–1 0...+2	+21...+22 +22...+23	+12...+13	500–600 600–700 400–600	Помірний вологий Перехідний до субтропічного, змінно-вологий, близький до субтропічного
dn	–15...–34	+5...+6	–	200–250 до 100–150 (у південній тундрі)	Льодовиковий, прильодовиковий Перигляціальний (тундр), перигляціальний (степу), ксеротичного степу
kd	–2...–4 –2...–3	+19...+20 +20...+21	–	kd _{b2} 700–800 kd _{b1} 700–900 kd _{b2} 550–650 kd _{b1} 600–700	Помірний, вологіший за сучасний, помірно теплий
ts	–17...–18	+7...+8	–	350–375	Перигляціальний
pl	–2...+1	+20...+21 +21...+22	–	pl _{b2} 550–600 pl _{b1} 600–700 pl _{b2} 450–600	Помірно теплий, тепліший і вологіший за сучасний, помірно теплий
ud	–16...–17	+8...+9	–	350–400	Перигляціальний холодний
vt	–3...–5	+18...+20	–	400–550 350–450	Помірний, помірно теплий, помірно теплий субаридний
bg	–18...–19	+6...+7	–	200–250	Перигляціального лісостепу, перигляціального степу, ксеротичного степу
df	–6...–9	+17...+18	–	400–500 df _b 350–400 df _c 300–350	Помірно холодний, помірний сухий
pč	–10	–10...–15	–	250–300	Перигляціального лісостепу, перигляціального степу, ксеротичного степу

ПЕРСПЕКТИВНІСТЬ
КОМПЛЕКСНИХ ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНИХ
І АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПАМ'ЯТОК ПАЛЕОЛІТУ

Значущість реконструкцій природного середовища для розуміння розвитку людського суспільства зростає від історичного часу в глиб віків. Складність проведення реконструкцій при цьому також зростає, оскільки число свідчень минулого, що збереглися, зменшується в часі. Тим важливішим є пошук методів, що сприяли б реконструкції природних умов минулого. І в цьому плані, як показують дослідження [8–13, 29, 30], підходи до реконструкцій палеоприродного середовища з позицій палеогеографії (палеопедології) є перспективними.

Об'єктом спільних палеогеографічних і археологічних досліджень є ґрунти і відклади мешкань людини від найдавніших часів до історичного часу включно, тобто ґрунти територій розміщення пам'яток археології — будь-яких слідів перебування людини.

Предметом таких комплексних досліджень є розшифрування інформації про природне середовище мешкання і діяльності людини, що закодована в «пам'яті» ґрунтів і відкладів. Якщо археологи «зчитують» знання про культурний розвиток людського суспільства, «закодовані» в археологічних пам'ятках, то палеогеографи розшифровують відомості про природне середовище часу існування людини, які зберігаються в «пам'яті» ґрунтів і відкладів у вигляді окремих стійких у часі ознак-властивостей. Розшифрування цієї інформації проводять на основі аналізу характеристик низки морфологічних, фізичних, хімічних, фізико-хімічних, біологічних та інших властивостей, їх поєднання і зміни за профілем.

Для дослідження викопних ґрунтів і відкладів, у тому числі й на археологічних об'єктах, ми використали мікроморфологічний аналіз, який є одним із основних у комплексі палеопедологічних методів.

Мікроморфологічний метод — це вивчення зразків ґрунту під мікроскопом у тонких зрізах з непорушеною структурою завтовш-

ки 0,02–0,04 мм, коли зберігається природна структура і співвідношення окремих компонентів мікробудови [31–34]. Це дає можливість на мікроскопічному рівні розглядати ґрунт як систему і за умови знання діагностичних ознак спостерігати природний прояв ґрунтоутворювальних процесів у їх взаємодії та співвідношенні як у мікроскопічно малих об'ємах ґрунтової маси, так і в межах генетичних горизонтів і ґрунтового профілю загалом. Отже, ґрунт досліджують на всіх п'яти рівнях (ґрунтовий профіль — ґрунтові горизонти — морфони — ґрунтові агрегати — мікробудова ґрунтів). У цьому полягає головна особливість мікроморфології та її велика перевага перед усіма іншими методами ґрунтознавства [22, 33, 34].

Однак слід пам'ятати, що основна відмінна особливість мікроморфологічного методу полягає в тому, що він вивчає не власне процес ґрунтоутворення в його динаміці та взаємозв'язку з наявними умовами середовища, а лише його сліди, закріплені в різних ознаках і властивостях ґрунтів, тією чи іншою мірою змінених діагенетичними процесами. Важливим моментом під час вивчення мікробудови викопних ґрунтів і відкладів та їхнього генезису є вміння відрізнити первинні ознаки ґрунтоутворення від діагенетичних. Багато мікроскопічних деталей ґрунтової будови не змінюються впродовж тривалого часу, і в процесі вивчення можна встановити ознаки, які не виявляються іншими методами. Тобто стійкість ґрунтових ознак до діагенетичних перетворень неоднозначна. На думку вчених [33–36] їх можна розділити відносно фактора часу на стійкі (елементарна мікробудова, форми агрегатів і пористість, форма й мікробудова оптично орієнтованих глин, характер розподілу органічної речовини, структура глин і натеків), слабо стійкі (гумус і форми його зосередження, будова і розподіл залізистих і марганцевих мікроорштейнів) і нестійкі (новоутворення солей). Однак найбільше значення має характер агрегованості й пористості, структура і розподіл органічної речовини, оптично орієнтованих глин, кількість і будова новоутворень.

Загалом мікроморфологічний метод — це поєднання мікроморфологічного аналізу і синтезу під час вивчення мікробудови ґрунтів. Мікроморфологічний аналіз передбачає покомпонентне (скелет, плазма, агрегованість, пористість, органічна і глиниста частини, мінеральний скелет, новоутворення і мікроструктура) вивчення мікробудови ґрунтів, а мікроморфологічний синтез дає змогу узагальнити отримані дані й виявити системі головних генетичних типів ґрунтів за схемою властивості ґрунтів — елементарні ґрунтоутворювальні процеси — фактори ґрунтоутворення [22, 33, 34].

ВИСНОВКИ

Сучасний рівень розвитку науки та її подальший прогрес диктує потребу в максимальній інтеграції досліджень і виборі найбільш репрезентативних об'єктів, що містять інформацію для різних галузей знань. Одним із перспективних шляхів підвищення ефективності й інформативності досліджень у сфері пізнання історії розвитку ґрунтів, природного середовища і суспільства є їх орієнтування на комплексне вивчення давніх археологічних пам'яток, які слід вивчати і як пам'ятки природи, що збереглися до наших днів [8, 22, 29, 30]. Можливість прямого порівняльного аналізу стану ґрунтів і ґрунтового покриву в різні історичні епохи дає змогу досить детально і повно розглянути особливості просторово-часової динаміки природного середовища та його окремих компонентів. Зокрема, з палеогеографічного погляду важливими є дослідження еволюції ґрунтів і ґрунтового покриву як відображення фізико-географічних умов минулого; з'ясування регіональних і фаціальних закономірностей формування ландшафтів у зв'язку з просторово-часовою мінливістю чинників навколишнього середовища; вивчення дрібної вікової динаміки змін ґрунтових властивостей і процесів. З іншого боку, комплексне вивчення археологічних об'єктів істотно доповнює і уточнює уявлення про матеріальні й духовні аспекти життя давньої людини, роль природного середови-

ща у формуванні, функціонуванні та зникненні минулих суспільств. Еволюцію матеріальної культури давньої людини не можна розглядати окремо від природного оточення. Немає сумнівів, що періодичні екологічні зміни зумовили діяльність суспільства в напрямі активного пристосування до нових умов і оволодіння новими типами природних ресурсів.

Отже, вивчення пам'яток ранньої доісторії України є актуальним і зумовлює все тіснішу інтеграцію археології та природничих наук. Комплексні дослідження залучають у сферу спільних інтересів, з одного боку, фахівців у галузі археології, історії, етнографії, а з іншого — палеопедології, мікроморфології, мінералогії, палінології та інших дисциплін. Поєднання зусиль представників різних наук є запорукою поступу в дослідженні природи і давнього суспільства нашої країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвиїшина Ж.Н. і др.* Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. — К.: Наук. думка, 1993. — 40 с.
2. *Герасименко Н.П.* Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України: дис. ... доктора геогр. наук: 11.00.04. — К., 2004. — 461 с.
3. *Gerasimenko N., Matviischina Zh., Rousseau D.-D., Kukla G.* Late Pleistocene environments of the Central Ukraine // *The Ukraine Quaternary Explored. Volume of Abstracts of the SEQS 2001 Conference. (9–15 September 2001, Kyiv, Ukraine).* — Kyiv, 2001. — P. 77.
4. *Степанчук В.Н.* Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы: Зелена Буковина, 2006. — 463 с.
5. *Гладилін В.М.* Найдавніше населення на території України // *Давня історія України.* — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 17–44.
6. *Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh.* The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // *Quaternary International.* — 2010. — V. 223–224. — P. 131–142.
7. *Зубов А.А.* Палеоантропологическая родословная человека. — М.: ИЭА РАН, 2004. — 552 с.
8. *Матвиїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М.* Дрібна ритміка лесово-ґрунтових відкладів Побужжя на основі вивчення археологічних пам'яток // *Фізична географія та геоморфологія.* — 2009 — Вип. 56. — С. 272–282.

9. *Матвійшина Ж.М., Кармазinenко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М.* Результати палеопедологічних (мікроморфологічних) та археологічних досліджень палеолітичного пам'ятника Меджибож // Фізична географія та геоморфологія. — 2010. — Вип. 2(59). — С. 123–129.
10. *Матвійшина Ж.М., Кармазinenко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М.* Результати палеогеографічних і археологічних досліджень пізньопалеолітичного пам'ятника Плесна // Археологія і давня історія України. — 2011. — Вип. 6. — С. 52–62.
11. *Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвійшина Ж.М., Кармазinenко С.П.* Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2009. — Вип. 11. — С. 25–40.
12. *Степанчук В.Н., Рижов С.Н., Матвійшина Ж.Н., Кармазinenко С.П.* Новые данные к изучению палеолитических памятников в бассейне Южного Буга // С.Н. Бибииков и первобытная археология. — СПб: ИИМК РАН, 2009. — С. 114–119.
13. *Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвійшина Ж.М., Кармазinenко С.П.* Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибіж: результати 2008–2009 рр. // Кам'яна доба. — 2010. — С. 33–44.
14. *Вишняцкий Л.Б.* Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб: СПбУ, 2008. — 251 с.
15. *Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б.* Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. — СПб: Нестор-История, 2007. — 336 с.
16. *Колосов Ю.Г.* Аккайская мустьерская культура. — К.: Наук. думка, 1986. — 224 с.
17. *Веклич М.Ф., Сиренко Н.О., Дубняк В.О.* та ін. Развитие грунтов Украины в поздному кайнозой. — К.: Наук. думка, 1973. — 224 с.
18. *Веклич М.Ф.* Проблемы палеоклиматологии. — К.: Наук. думка, 1987. — 190 с.
19. *Величко А.А.* Изменение климата и ландшафтов за последние 65 млн лет. — М.: Геос, 1999. — 256 с.
20. *Герасименко Н.П.* Развитие зональных ландшафтов четвертинного периода на территории Украины: дис. ... доктора геогр. наук: 11.00.04. — К., 2004. — 461 с.
21. *Зубаков В.А.* Глобальные климатические события плейстоцена. — Л.: Гидрометеиздат, 1986. — 287 с.
22. *Кармазinenко С.П.* Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України. — К.: Наук. думка, 2010. — 120 с.
23. *Матвійшина Ж.М., Герасименко Н.П.* Комплексний атлас України: карти палеоландшафтів для причорноморського, витачівського, лубенського, крижанівського часів. — К.: Картографія, 2005. — С. 45.
24. *Кушица Н.А.* Природа Украины в плейстоцене. — Черновцы: Рута, 2007. — 240 с.
25. *Матвійшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І.* Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К.: Наук. думка, 2010. — 191 с.
26. *Мельничук І.В.* Палеоландшафти України в антропогені. — К.: Обрії, 2004. — 208 с.
27. *Матвійшина Ж.М., Герасименко Н.П.* Національний атлас України. — К.: Картографія, 2007. — С. 221.
28. *Сиренко Н.А., Турло С.И.* Развитие почв и растительности Украины в плиocene и плейстоцене. — К.: Наук. думка, 1986. — 188 с.
29. *Матвійшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазinenко С.П.* Результати педологічних і археологічних досліджень палеолітичної стоянки Малий Раковець IV на Закарпатті // Матер. XVII укр.-польс. сем.: Гляціал і перигляціал Українського Передкарпаття (15–18 вересня 2011, Самбір, Україна). — Львів, 2011. — С. 240–263.
30. *Рижов С.М., Степанчук В.М., Матвійшина Ж.М., Кармазinenко С.П.* Плесна — новий пізньопалеолітичний пам'ятник на Волино-Подільській височині // Кам'яна доба. — 2011. — С. 88–100.

*В.Н. Степанчук¹, Ж.Н. Матвишина², С.Н. Рыжов³,
С.П. Кармазиненко²*

¹ Институт археологии
Национальной академии наук Украины
пр. Героев Сталинграда, 12, Киев, 04210, Украина

² Институт географии
Национальной академии наук Украины
ул. Владимирская, 44, Киев, 01034, Украина

³ Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко
ул. Владимирская, 60, Киев, 01601, Украина

НАЧАЛЬНОЕ ЗАСЕЛЕНИЕ
И ДАЛЬНЕЙШЕЕ ОСВОЕНИЕ ТЕРРИТОРИИ
УКРАИНЫ ДРЕВНИМ ЧЕЛОВЕКОМ:
СИНТЕЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
И ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Освещены основные социокультурные и палеоклиматические аспекты первых этапов заселения и последующего освоения территории Украины в палеолите. Подчеркнута перспективность и эффективность сотрудничества археологов и палеогеографов в изучении ранней доистории страны. Особое внимание уделено конкретным проявлениям взаимодействия природной среды и первобытного общества на различных временных срезах.

Ключевые слова: палеолит, палеосреда, палеогеографические реконструкции, культурные адаптации и поведенческие стратегии, динамика культурного развития.

*V.N. Stepanchuk¹, Zh.N. Matviishina², S.N. Ryzhov³,
S.P. Karmazinenko²*

¹ Institute of Archaeology
of National Academy of Sciences of Ukraine
12 Geroiv Stalingrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine

² Institute of Geography
of National Academy of Sciences of Ukraine
44 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine

³ Taras Shevchenko Kyiv National University
60 Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine

INITIAL PEOPLENING
AND FURTHER COLONIZATION
OF THE TERRITORY OF UKRAINE
BY THE ANCIENT MAN:
SYNTHESIS OF ARCHAEOLOGICAL AND
PALAEOGEOGRAPHIC EVIDENCE

The main sociocultural and paleoclimatic aspects of the first stages of peopling and further colonization of the territory of Ukraine during Palaeolithic are discussed. Potentials and effectiveness of cooperation of archaeologists and paleogeographers in studying of early prehistory of the country is stressed. Special attention is paid to chronologically different concrete examples of interrelations between environment and prehistoric society.

Keywords: Palaeolithic, paleoenvironment, paleogeographic reconstructions, cultural adaptations and behavioral strategies, dynamic of cultural development.

Стаття надійшла 27.03.2012 р.